

Demeter Gábor – Radics Zsolt

A Délvidék gazdasági-társadalmi visszaillesztése (1941–1944)

A tanulmányban a Bácska gazdasági-társadalmi állapotát elsősorban nem történész-ként, hanem a szociálgeográfia eszköztárával, jórészt statisztikai szempontból, komparatív módszerekkel (térben és időben) vizsgáljuk, az eddig csak részben publikált 1941-es népszámlálási adatokra fókuszálva. Ennek oka, hogy egyrészt nem akarjuk ismételni az eddigi eredményeket, így a tanulmányban kisebb súlyt kaptak a már publikált, hozzáférhető munkák,¹ másrészt a (gazdaság)földrajzi szemlélet új szempontokat adhat a további vizsgálódáshoz és maga a felhasznált anyag is tartalmaz eddig még nem ismert eredményeket.

A Bácska visszaszerzése a magyar revíziós törekvések betetőzése volt, ugyanakkor az alkalmazott módszer több szempontból igen kifogásolható volt. A diplomáciai háttér nem volt megfelelő ahhoz, hogy bizalmat ébresszen a lakosság többségét kitevő nem magyar népességben, s a bevonulás során előforduló atrocitások sem könnyítettek a helyzeten.²

1941 augusztusában a katonait felváltotta a polgári közigazgatás, a megyéket egyesítették az anyaországi csonka vármegyékkel a háború előtti közigazgatási szisztéma alapján, s újjászervezték az oktatásügyet – a háború miatt félbeszakadt oktatás már 1941 áprilisában újraindult (éppen emiatt vizsgálata e rövid periódusban talán a leg-sokatmondóbb a magyar berendezkedés jellegéről). Új egyesületeket hoztak létre, régi egyesületeket indítottak újra,³ de az értelmetlen atrocitások megnehezítették a folytatást. A hatalom azonban túlzott erővel reagált az elszórt, ritkán szervezett szerb ellenállásra:⁴ az újvidéki razzia során legalább 3900 embert végeztek ki tárgyalás nélkül a karhatalmi alakulatok.⁵ A magyar kormány kiengesztelésül engedményekkel próbálkozott: a bácskai görögkeleti püspökség visszakapta korábban elkobzott vagyonát, engedélyezték a Szerb Olvasókör működését.⁶

A szituációból következően a visszafoglalt terület integrációja sohasem sikerült teljesen, a polgári közigazgatás szándékait felülírták a katonapolitikai-szövetségi elképzelések (például a szerbek által szándékosan elhanyagolt utak felújítása sem emberbaráti megfontolásból eredt). Két további példát felhozva: a jugoszláv mezőgazdasági export zöme Ausztriába (19%), Csehszlovákiába (10%), Németországba (7%) és Olaszországba (25%) került 1925-ben. 1937-re a Németországba és Olaszországba exportált mezőgazdasági termékek aránya megfordult. A vajdasági búza tehát ugyanabba az irányba haladt, mint a magyarországi, így potenciális piaci riválisok voltak.⁷ Azonban 1941 után a Bácska

mezőgazdasági termelése nem került a magyar piacokra (sem exportra), mivel a teljes termést a német szükségletek fedezésére fordították.⁸ Értelemszerűen ez torzult piaci viszonyokat eredményezett, s csökkentette a gazdák bevételeit. Nem véletlenül sumázták úgy a szituációt, hogy a Bácska Jugoszlávia éléskamrájából Magyarország éléskamrájává vált.

A másik probléma, a közbiztonság hiánya részben abból eredt, hogy a Tisza bal partja nem került magyar igazgatás alá, bár a magyar fél ezt többször is kérte. Míg a magyar Bácskában folyt a termelés és mindent lehetett kapni, a Bánságban néhány hónap alatt mindenben hiány mutatkozott: lakossága éhezett, nem volt gyógyszer. A Tisza mocsaraiban a helyzetet kihasználó csempészbandák szaporodtak el, amelyek esetenként a magyar csendőrség ellen fegyverrel is felléptek. Szerb történészek értelmezése szerint valójában a megszállók elleni (csetnik és/vagy kommunista) partizánakciókról volt szó, mindenesetre okot ad a további vizsgálódásra, hogy a németektől szerzett géppisztolyokkal felszerelt csempészek egy része magyaroknak dolgozott.⁹ Már önmagában a gyanú, hogy egyes magyar körök hasznot húznak a központi kormányzat gyengeségéből, s az illegitim állapot tartósítása a céljuk, rávilágít arra, hogy a helyzet 1941–1942 fordulóján zavaros volt.

Egy összevetés a jugoszláv és a magyar éra fejleményeivel a külső körülmények változása (a hamarosan beálló hadiállapot) és az idő rövidege miatt nem lehet kellően objektív, de nyilvánvaló, hogy a visszaillesztés eltérően érintette a helyi lakosság különböző rétegeit, továbbá a magyar államot, de a föld és gabonahiánnyal küszködő Jugoszlávia utódállamait is.

A következőkben tehát először arra kívánunk rávilágítani, hogy Jugoszlávia mekkorát veszített a régió elcsatolásával (I), majd megnézzük, hogy Magyarország mit nyert (II), illetve elemezzük a helyi lakosság helyzetének változását, s végül mérleget vonva a határváltozás gazdasági következményeiből, megállapítjuk, hogy az elcsatolás gazdaságilag indokolt volt-e.

I.

A Vajdaság egy főre vetítve négyszer több adót fizetett a 20-as években, mint Szerbia (290 és 70 dinár), s az egyenes adók (170 vs. 45) estében is érvényes a megállapítás.¹⁰ A szerb városok ugyanekkor a termelőknek ingyen telket, adóelengedést biztosítottak. A Vajdaság képtelen volt versenyezni a Dunától délre lévő Szerbiával, ahol 70%-kal kevesebb adót fizettek átlagosan, s tömegessé vált a vállalatok átköltözése. Újvidéken cégtáblaadót kellett fizetni a nem szerb feliratok után. A korona–dinár 4:1-es átváltási aránya a háború után megint a magyarokat sújtotta, hiszen a két valuta eredetileg a frankkal volt azonos árfolyamú. A házadót csak 5000 főnél nagyobb községek, így zömmel a vajdasági magyar falvak lakói fizették meg.¹¹

Jugoszláviában 1938-ban Sava és Dunav bánságok (banovina) voltak mezőgazdaságilag a legfejlettebbek: az előbbi az állattenyésztés, az utóbbi a földművelés szempontjából multa fölül a többi tartományt. Az utóbbiban a kukorica terméshozama hektáronként 125%-kal multa felül Vardar, 100%-kal Zeta és 85%-kal Vrbas értékeit, a búza és a burgonya esetében pedig 60%-kal. Ráadásul a hektáronkénti nettó jövedelem esetében is megfigyelhető Dunav dominanciája – még az állattenyésztéshez kapcsolódó ágazatokban

is felülmúlta az egy hektárra jutó jövedelem a tradicionális állattenyésztő központokét. A tartomány iparosodottabb volt, mint az állam többi része, s mivel viszonylag „kevesen” dolgoztak a mezőgazdaságban, ugyanakkor a hektáronkénti jövedelem nagy volt, így az egy főre eső mezőgazdasági érték is nagyobb volt az átlagosnál.

1. táblázat. Jugoszlávia tartományainak általános mezőgazdasági jellemzői

	terület %	művelt szántó %	legelő %	szántó a terület %-ában	Állatállomány 1000 húsgységben	Állatállomány %-ban	Mezőgazdasági népesség %	ipari népesség %	szántó din/ha	kert dinár/ha	legelő dinár/ha	átlag dinár/ha	népességnövekedés 21–31 (%)	népességnövekedés 31–41 (%)
Drava	6,5	4,6	7	24	544	6,5	60	22	350	560	60	160	8	14,5
Drina	11	11	9	32	946	11	82	8	240	780	40	160	27	59
Dunav	12,5	28,2	6	74	1409	17	75	13,5	980	1100	260	760	9,5	18
Morava	10,3	10,3	9	33	718	8,6	86	7	270	520	70	150	20	41
Primorje	8	4	14	17	508	6	83	6,5	150	210	10	55	12	24
Sava	16,4	17	15,5	34	1532	18,4	75	12	380	875	60	220	11,5	23
Vardar	15	11,4	16,6	26	1106	13	78	9,5	250	800	40	100	19	39
Vrbas	7,7	9,3	5	40	765	9,2	88	5	200	680	30	110	22	46
Zeta	12,5	4,3	18	11	802	9,6	82	6	133	340	20	40	18	37
Beograd	0,2	0,1	0	32	10	0,1	4	33						
Jugoszlávia	100	100	100	33	8340	100	77	11						

Forrás: Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford University Press. 1955. 274–304. o.

Jugoszlávia népessége 1921–1941 között 4 millió fővel, 33%-kal gyarapodott (Romániáé, Hollandiáé, Bulgáriáé és Lengyelorszáé 28–30%-kal), ami – nem számítva Görögországot, mely 500 ezer fős nettó vándorlási egyenleget mutatott a török–görög népességcsere után – Európában a legjelentősebb volt.¹² Míg azonban a népesség 1921–1931 között 2,25 millió fővel nőtt, addig a foglalkoztatottak száma csak 0,65 millióval, ami fiatal társadalomra és elhelyezkedési problémákra egyaránt utal. A mezőgazdaságnál jelentéktelenebb ipar (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak 75%-kal szemben 11%) 0,2 millió új állást teremtett, míg a mezőgazdaság csak 0,25 millió embert szívott fel ezek közül (5,2%-os növekedés az agráriumban), ami egy alapvetően agrárországban arra utal, hogy a mezőgazdaság telítődése az 1833-as reformok után 100 évvel, 3 generáció alatt lezajlott! A mezőgazdaság befogadóképességének korlátait bizonyítja, hogy ugyanakkor a mezőgazdasági eltartottak száma viszont 1,2 millióval, 35%-kal nőtt, ugyanakkor az iparban a keresők száma 37%-kal, az eltartottaké csak 27%-kal emelkedett.¹³

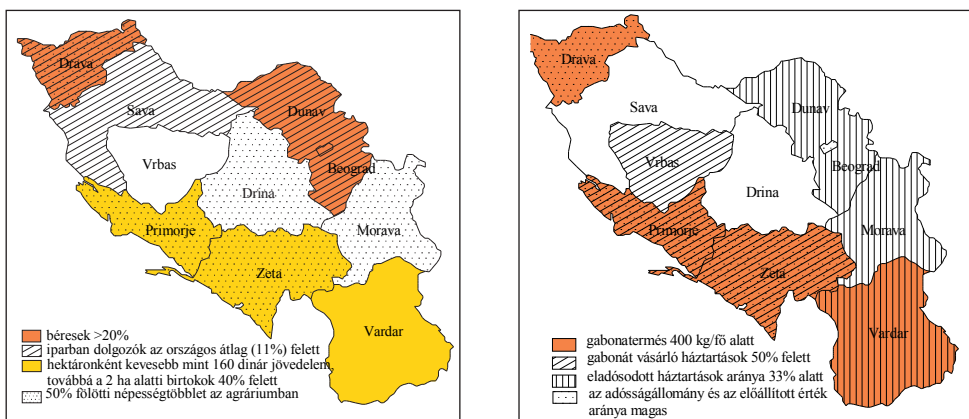
Miközben 1921–1931 között a művelt földterület nagysága 700 ezer hektárral emelkedett csak (6,9 millióról 7,6 millióra), ami 10%-ot jelentett, a háztartások aránya 13%-kal nőtt (222 ezer). Ezek közül csak 40 ezer jött létre új földön, körülbelül 170 ezer már meglévő birtoktestek aprózódásával jött létre¹⁴ (ami így 340 ezer család megélhetési viszonyain rontott). Végeredményben a mezőgazdaságban mérhető növekvő foglalkoztatottság mögött is ez a jelenség állt, nem pedig az új földek megművelése. Összefoglalva:

a szántóterületek 20%-os növekedése 1921–1938 között nem állt arányban a lakosság 33%-os növekedésével (a mezőgazdaságból élőkével – 25% – igen, de a városiaké is ettek), ráadásul az egy főre jutó állatállomány 1914-hez képest alacsonyabb volt (mind az igaerőt, mind a húsforrást tekintve).

Az eddigiek alapján belátható, hogy Jugoszlávia déli része kedvezőtlenebb természet-földrajzi és klimatikus viszonyai, továbbá népességfőnövekedése és rosszabb agrotechnikája miatt állami ösztönzők nélkül is nagy népességnomást gyakorolt Észak-Jugoszláviára, nem csoda, hogy a Vajdaság bekebelezése után a meginduló földreformok és telepítések nemcsak a szláv népesség erősítését, a régi elit leváltását, de egyben a népességfőnövekedés levezetését is célozták Tomasevich érvelése szerint.¹⁵ A szerb telepések 35%-a került a Délvidékre.

A nyilvánvaló politikai hozadékon túl a földosztás gazdasági-társadalmi haszna és sikeressége vitatható: ezt maga a történész Jožo Tomasevich is elismeri. Ha ugyanis az 1897-es szerbiai birtokviszonyokat összevetjük az 1931-es Jugoszlávia viszonyaival, akkor kimondható: a jugoszláv állam birtokstruktúrája a regionális helyzet javulása – például Boszniában – ellenére nem volt modernebb, jobb, mint a szerb államé. Az 1919-es reform nem jelentett megoldást, a reform mindössze az egy generációval korábbi állapotokat állította vissza, azaz a népszaporulat állandósága mellett csak egy generációig odázta el a probléma kiújulását.

Moore hasonlóképpen egyetért, hogy Jugoszlávia mezőgazdasági lakossága túlnépesedéssel küszködött (61%, míg Bulgária esetében 53%-os, Magyarország esetében 23%-os, Lengyelország esetében 50%-os volt az agrártúlnépesedés).¹⁶ Jugoszláviában a „többletnépesség” az 1921-es 4 millióról 1938-ra 5 millióra nőtt, míg Bulgáriában (1 millió) és Romániában (3 millió) stagnált.¹⁷ Ezek az adatok szintén megkérdőjelezzik a földreform sikerességét, hiszen az már rég lejajlott 1938-ra, s a mutató mégsem javult. A regionális megoszlást vizsgálva egyedül a Vajdaság nem volt túlnépesedett 1938-ra, azaz a szerb telepések beáramlása nem változtatta meg a viszonyokat, csak arányeltolódást okozott.

1. ábra. A mezőgazdasági termelés és az eladásodás területi kapcsolatai

A Vajdaság (és Horvátország) helyzete (a birtoknagyság módusza¹⁸ 5 ha felett volt végig) sem olyan jó, ha figyelembe vesszük a föld nélküli vagy kis birtokkal rendelkező mezőgazdasági napszámosok, béresek számát: ez arányaiban legnagyobb Dunav és Drava bánságokban volt (22-22%), míg Morava tartományban csak 2%.

A makroszociális stratégiákat vizsgálva tehát elmondható, hogy a művelés alá vont birtoktestek növelése nem sikerült, az újraosztás kudarcot vallott, az agrotechnológia nem fejlődött, a foglalkozási átrétegződés nem zajlott le. Az industrializáció a városokban sem ment végbe: jellemző módon 1940-ben a 100 ezres Szabadka lakosságának fele a mezőgazdaságból élt.

2. táblázat. A túlnépesedés regionális jellemzői Jugoszláviában

	100 ha-ra jutó mezg. lak 1921	100 ha-ra jutó mezg. lak. 1938	100 állategységre jutó lak. 1921	100 állategységre jutó lak. 1938	Népességtöbblet a mezg. népesség %-ában 1938	teljes népességnövekedés 1921–41	a népesség változása (%) a művelt földhöz képest	a népesség változása (%) az állatállományhoz képest	béresek (%)
Drava	197	193	100	133	58	14,5	-2	33	22
Drina	136	167	90	158	52	59	23	75	3
Dunav	82	82	100	134	2,5	18,2	0	34	22
Morava	146	166	136	195	52	41	14	43	2
Primorje	235	251	198	158	68	23,5	7	-20	5
Sava	151	157	116	143	49	23	4	23	10
Vardar	135	148	116	125	46	39	9,5	8	5
Vrbas	138	138	90	138	42	46	0	53	4
Zeta	231	239	113	106	66	37	3,5	-6	4
Beograd	55	117	28	140					
Jugoszlávia	135	144	110	141	44	33,3	7	28	9,5

Forrás: Tomasevich, J.: Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. 322. o.

Dunav bánság kiemelkedett a többi a közül, burgonya- és tejtermelésben előzte csak meg Drava és Sava tartomány. Dunav bánság állította elő az ország gabonatermelésének 43%-át, zsír és olajtermelésének 40%-át, tojástermelésének 30%-át. Sava tartomány a burgonya 40%-át és a tej 30%-át állította elő.¹⁹ A termelés eloszlása oly egyenetlen volt, hogy 1918–1923 között a kormány 122 millió dinár értékű terményt csoportosított át a rászoruló tartományokba. A kenyérgabona fogyasztása szintén területi jelenségeket mutatott: Közép-Boszniában (Szarajevo) 270 kg/fő volt, Vrbas környékén 350 kg, míg Ljubljánában 180 kg, Dubrovnikban 150 kg, ugyanekkor Dárda településen 450 kg volt.²⁰

3. táblázat. A fő termékek termésátlagai és a hiányt szenvedő gazdaságok aránya 1934–1938

éves átlag	népesség (ezer fő)	gabona (kg/fő)	burgonya (kg/fő)	hús (kg/fő)	zsír és olaj (kg/fő)	tej (kg/fő)	tojás (db/fő)	gabonát vásárló háztartások (1932, %)
Drava	1184	165	281	22	3,6	140	44	47
Drina	1743	460	56	17	6	43	51	56
Dunav	2494	1405	94	29	16	84	97	30
Morava	1579	465	16	20	4	69	61	48
Primorje	956	206	94	17	5	66	35	95
Sava	2855	481	227	22	8	127	53	49
Vardar	1725	340	23	18	2,5	61	50	47
Vrbas	1154	433	105	19	4,5	58	53	61
Zeta	1008	232	37	19	3	69	31	78
Jugoszlávia	15076	540	108	20,5	6,7	82	56	

Forrás: Statistique agricole annuelle 1938. Beograd, 1939.

A gazdasági világválság komoly hatással volt az agrárszektorra. Az adósságállomány regionális megoszlását vizsgálva (4. táblázat) a Vajdaságra az volt jellemző, hogy zömmel bankoknak, s nem magánszemélyeknek tartoztak a parasztok (így Jugoszlávia és bankrendszerének szétesése, az államhatárok megváltozása kifejezetten jól jött a bácskai gazdáknak), az eladósodott földek aránya viszonylag kicsi volt (33% alatt), kevesen vásároltak gabonát is, viszont az eladósodottak itt tartoztak a legnagyobb összeggel – 19 ezer dinár 126 mázsa búzát jelentett 150 dináros mázsánkénti áron! Az egyébként is szegény Primorje tartományban esély sem volt a hitelek törlesztésére, az eladósodott háztartások aránya pedig a legnagyobb Vrbas, Primorje és Drava tartományokban volt. A fajlagos gabonatermeléshez viszonyítva az adósságállományt, Primorje adóssái voltak a legrosszabb helyzetben.

Statisztikai vizsgálataink kimutatták, hogy 1931-ben a béresek aránya és a regionális népességnövekedés között -0,7-es korreláció mérhető, azaz minél nagyobb a népességnövekedés, annál kisebb a béresek aránya: ez kétféleképpen magyarázható: (1) a birtokfelaprózódás folyamata dominánssá vált, illetve (2) ott alkalmaztak béreseket, ahol a kis szaporulat miatt relatív munkaerőhiány volt (pl. Vajdaság), amely éppen ezt a stratégiát (sváb egykésés) alkalmazta a birtokaprózódás elkerülése érdekében. A béresek aránya és a háztartásonkénti adósság összegének regionális különbségei között szintén területi korreláció volt mérhető ($r=0,9$). A földterület növekedéshez viszonyított népességnövekedés és a nyers népességnövekedés regionális adatai között is 0,7-es erősségű volt a kapcsolat. Azaz jobban nőtt a népesség, mind a rá jutó földterület. Érdekes módon legkisebb szaporulattal rendelkező területeken volt a legnagyobb az adósság összege, vélhetően azért, mert itt a bevételek is nagyobbak voltak, így a jövedelemhez viszonyított adósságállomány nem volt nagy.

Minél nagyobb volt egy területen a népességtöbbség, annál kisebb volt a föld átlagos hektáronkénti hozama, tehát a legnagyobb demográfiai nyomást az egyébként is kedvezőtlen adottságokkal bíró területek fejtették ki, amit a népességnövekedés csak tovább degradált.

4. táblázat. Az adósságállomány regionális megoszlása (1932)

	Adósság (millió dinár)	tartozás aránya (%) magántőkéseknek	eladósodott háztar- tasok aránya (%)	eladósodott földek aránya (%)	átlagos adósság hek- táronként (eladó- sodott földeken)	adósság eladósodott háztartásonként	adósság és gabona- termelés aránya	Egy lakosra jutó egyenés adó
Drava	1192	48	46	60	5500	19000	115	108
Drina	625	40	44	51	1500	7000	15	48
Dunav	1683	21	22	24	3100	19000	14	164
Morava	320	23	26	25	1600	5500	12	45
Primorje	839	71	52	34	7500	13000	63	35
Sava	1185	56	39	38	2300	7300	15	117
Vardar	209	41	17	16	1500	6300	19	43
Vrbas	328	47	59	57	1000	3900	9	31
Zeta	496	66	44	54	3000	8600	37	42
Jugoszlávia	6880	45	35	35	2500	9800	18	98

Forrás: Komadinić, M. J.: Problem seljačkih dugova. Belgrad, 1934. 60–64. o. és Államtudományi Intézet, 1941.

II.

A Felvidék és Észak-Erdély 10 év alatti 10%-os népességyarapodásával szemben a Délvidék csupán 50 ezer fő természetes népszaporulatot könyvelhetett el 1930–1940 között, míg a vándorlási veszteség ugyanennyi volt.²¹ Ennek oka, hogy a terület katonai birtokbavétele után a magyar hatóság megkezdte annak magyarítását. Ugyanolyan módszereket használt, mint korábban a jugoszláv: a szlávoktól igyekezett megszabadulni, s helyükbe magyarokat telepíteni. A közigazgatásba – a helybeli magyarság nem kis elégedetlenségére – anyaországi, megbízható tisztviselőket irányítottak, a nagy tanítóhiányt is 1300 anyaországi diplomás tanítóval és tanárral pótolták, csökkentve az anyaországban a középosztály társadalmi nyomását. A szerbek közül az első világháború után a bácskai magyarok közé, a magyaroktól elkobzott földekre telepített új falvak lakóit, a szerb önkénteseket (dobrovoljácok) iparkodtak visszaerősokolni Szerbiába, s mivel ez a német ellenkezés miatt nehezen ment, 12 ezret közülük táborokba kényszerítettek. A minisztertanács kimondta az elkobzott földek visszavételét, így 192 ezer holdat sajátítottak ki. Ennek harmadrészét tette ki a 62 dobrovoljác telep 53 ezer holdas területe, amelyből 35 ezer hold jutott a betelepített bukovinai székelyeknek. A 6900 dobrovoljác család helyére összesen 3279 bukovinai székely családot (körülbelül 13 200 fő) telepítettek be, 35 ezer katasztrális hold földre. Egy házaspár 3 hold földet kapott, s minden gyerek után

további 1 holdat (eredeti hazájukban 0,7 hold jutott rájuk). A vitézi családok 16 holdat kaptak, Baranyában pedig további 5800 fő (mintegy 1300 család) kapott telket.²² Werth Henrik vezérkari főnök eredetileg 150 ezer „nem őslakos” szláv kitelepítésével számolt (a szerbek 60%-a), de a Muraközben pl. csak az összeírásra került sor, a kitelepítésre nem. A kitoloncoltak számát megközelítőleg 35 ezer főre becsülték a németek, a szerbek 50 ezer fölé tették számukat.²³

Mivel a jugoszláv földreform idején az elkobzott birtokok tulajdonosainak kártalanítása elmaradt, így most ők részesültek a földekből (ez megint nem a kisbirtokos parasztságnak kedvezett). Albrecht főherceg visszakapta 86 ezer holdas béklyei birtokát, a temerini Fernbach Péter újvidéki főispán 1200 holdat kapott vissza, a razzia után üresen maradt sajkási földekből 2700 hektárra magyarok telepedtek. Ugyanakkor a házhelyek osztása itt is lezajlott, miként Magyarország egészén – telek nélkül 14 ezer házhelyet osztottak, ebből 13 ezret magyarok kaptak meg.²⁴

Az oktatás vizsgálata különösen fontos, hiszen egyrészt képet ad a lokális társadalom igényeiről, másfelől bemutatja a központi politika törekvéseit és preferenciáit is. Az állami ideológiára jól rávilágít Balogh Ányos szegedi tankerületi főigazgató írása: eszerint a magyar őslakó erős öntudatú, rendelkezik mindazon képességekkel, melyekkel a kitűnő egyéni erényekkel (és nagy bűnökkel) bíró szerbség nem. Az utóbbi hiába értelmes, szorgalmas, jó kereskedő, „a hirtelen vezető szerepben nem találta meg a kiegyensúlyozott vezető népek nagy erényét, a megértés, nagylelkűség adományát, ezért túlméretezett impériumának keretén belül egyetlen más népiség vonzalmát sem tudta biztosítani.”²⁵ Ugyanakkor a bácskai magyarokat bosszúvágygal, türelmetlenséggel vádolta, akiknek érzelmeit csak az anyaországi hivatalnokréteg bölcsessége tudja helyes mederbe terelni (a „hideg napok” előtti született tanulmány), Balogh Ányos rávilágít a helyi magyarok és hivatalnokok közötti ellentétre, hiszen a helyi elit alig tudott bekapcsolódni a nevelésbe. Balogh szerint óvatos távolságtartással kell viszonyulni a németekhez. A magyar szellemiség kialakulásának letéteményeseként egyértelműen az oktatást nevezte meg.²⁶

A 98 ezer népiskolai diák 58%-a nem magyar volt, ami nagyjából megfelelt az etnikai viszonyoknak. Az viszont egyértelmű, hogy a magyar ajkúak túlréprezentáltak voltak 1942–1943-ban a magasabb fokú végzettséget adó iskolákban (5. táblázat), s csupán az általános iskolában és középfokú mezőgazdasági iskolákban mutatott arányuk egyezik meg a magyarság etnikai arányával. Kifejezetten magas volt a magyarok aránya a kereskedelmi iskolákban, ami annak volt köszönhető, hogy a birtokszerkezet és a földreform nem a magyarságnak kedvezett, hanem a szerbeknek, illetve egykézű taktikájuk miatt a németeknek (akik viszont ezzel etnikai arányszám-csökkenést voltak kénytelenek vállalni, míg a magyarok az arányszám viszonylagos stabilitása mellett az elszegényedést és a foglalkozási átrétegződést). A németek a polgári iskolákban voltak felülreprezentáltak, a szerbek viszont csak a mezőgazdasági középiskolákban. Az egyetlen felsőoktatási intézményben, a két évfolyamos Kereskedelmi Főiskolán 86 magyar, 14 szerb, 4 szlovák és 2 német tanult, a magyarok felülreprezentáltsága egyértelmű volt.²⁷

5. táblázat. Az egyes iskolatípusokban tanuló diákok anyanyelvi megoszlásának és a nemzetiségi összetételnek az összehasonlítása a Bácskában 1942-ben

	általános iskola	(%)	kereskedőtanonc-iskola*	(%)	polgári isk.	(%)	gimn.	(%)	Közép ipariskola	(%)	kereskedelmi középisk.	(%)	líceum** és tanítóképz.	(%)	nemzetiségi összetétel 1910/1941, %
magyar	41400	42,2	162	53,1	3780	53,2	2900	52,6	143	46,4	470	71,2	412	59,7	42/39
szerb	19000	19,3	75	24,6	480	6,8	975	17,7	88	28,6	66	10,0	52	7,5	18/16
német	18200	18,5	16	5,2	1850	26,1	1030	18,7	32	10,4	89	13,5	156	22,6	26/20
bunyevác-sokác	6100	6,2	28	9,2	285	4,0	225	4,1	21	6,8	26	3,9	38	5,5	6
szlovák	4300	4,4	5	1,6	167	2,4	75	1,4	7	2,3	2	0,3	17	2,5	4,5
ruszin	2100	2,1	0	0,0	15	0,2	76	1,4	4	1,3	3	0,5	12	1,7	Az etnikai adatok a teljes népességre vonatkozóknak nem az iskolás korú korosztályra
horvát	350	0,4	19	6,2	37	0,5	59	1,1	3	1,0	5	0,8	4	0,6	
cigány	730	0,7	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	
zsidó	180	0,2	0	0,0	60	0,8	118	2,1	5	1,6	0	0,0	0	0,0	
összesen	98200	100	305	100	7170	101	5510	100	308	100	660	100	690	100	

* iparostanonc-iskolák nélkül,

** a Kereskedelmi Akadémia adatai nélkül

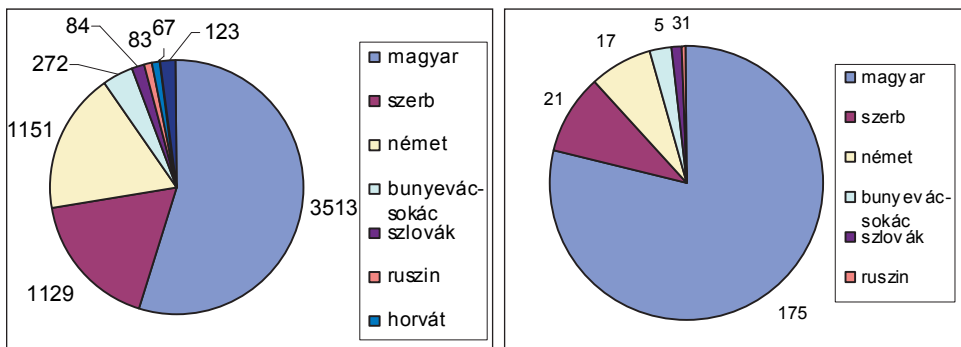
Forrás: Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. Délvidéki Szemle, 1943. november.

356–370. o.

E helyzetnek több oka van: az egyik, hogy sok szerb magyar intézményekben tanult. A másik ok, hogy több iskolatípusból nem is létezett a kisebbségek nyelvén oktató intézmény. A Bács-Bodrog megyében lévő (a bajai járás nélkül) 335 általános iskola között tiszta magyar nyelvű volt 175 (52%), mindössze 21 szerb nyelvű, 17 német, 5 bunyevác, 3 szlovák és egy ruszin iskola működött 1942–1943-ban. Azaz az egynyelvű általános iskolák 75%-a magyar volt, ami egyértelműen felülreprezentáltságot eredményezett. Az egynyelvű szerb iskolák csak az egynyelvű iskolák 10%-át tették ki, így a szerbek egy része bizonyíthatóan kétnyelvű intézményben tanult (mivel népességben belüli arányuk 18-22% volt).

A két tannyelvű népiskolák száma 77 volt (20%), ebből 29 magyar–szerb, 22 magyar–német, 21 magyar–bunyevác, 4 magyar szlovák és egy magyar–ruszin, azaz az egyik nyelv minden esetben az államnyelv volt. Feltűnő a bunyevácok felülreprezentáltsága, akik a kormányzat számára megbízható elemet jelentettek a Bácskában, ezért voltak szép számmal iskoláik, s a felsőbb oktatásban is preferálták őket, mint asszimilációra hajlamos népcsoportot. 3 vagy több nyelvű népiskola 36 volt (10%). Ezek között dominált a magyar–német–szerb iskola (18), magyar–német–sokác 4, magyar–német–ruszin 3, magyar–német–szerb–szlovák 2, magyar–német–szerb–ruszin szintén 2 volt.²⁸

Bács-Bodrogban (Baja nélkül) 51 községben 5660 iparostanonc tanult, ők valamennyien tanulták az államnyelvet, kivéve Újverbászon és Apatinban, ahol a német volt az oktatás nyelve. A képzés általános volt, szakirányú továbbképzéssé történő átalakításuk folyamatban volt. A középfokú oktatás alsó szintjét képviselő kereskedő tanonciskolák jelentették a továbblépést, valamennyi (Szabadka, Zombor, Újvidék) magyar oktatási nyelven működött, miközben a beiratkozott hallgatók csak 53%-a volt magyar. Lényegében hosszú távon ez is a magyarosítást segítette volna elő. Érdekes, hogy a kereskedő-tanoncok között a magyarok számaránya meghaladta etnikai arányukat, Balogh szerint ennek a szerb földbirtok-politika következményeképpen fellépő földhiány volt az oka.

2. ábra. Diákok etnikai megoszlása a középiskolákban Az egynyelvű általános iskolák nyelvi megoszlása

A 4 osztályos polgári iskolákban a magyar oktatási nyelvű intézményekben kötelező volt a német, fakultatív a szerb. A 25 intézményből 3 német és 1 szlovák tannyelvű volt (szerb nem volt), de itt a magyar nyelv tanulása volt kötelező. Egy intézmény, a bácsi, nem működött a tanárhiány miatt.

A gimnáziumok között 9 magyar állami intézmény volt közel 4000 hallgatóval, egy községi magyar gimnázium pedig 60 tanulóval működött (Szabadka). Mivel a magyar ajkú

diákok száma 2900 volt, egyértelmű, hogy német és szerb diákok is tanultak a magyar nyelvű középfokú állami intézményekben. A németek nem rendelkeztek állami gimnáziummal csak két alapítványival, létezett viszont egy szerb nyelvű állami gimnázium, igaz az alsó osztályokban (egy fiú, egy lány osztály volt) a tanulók létszáma meghaladta a 60 főt. A két német oktatási nyelvű iskolában 815 német, az utóbbiban 680-700 szerb tanult, miközben a német ajkú gimnáziumi diákok száma 1030, a szerb ajkúaké 980 volt.²⁹ A számokból kiderül, hogy 300 szerb (a szerb ajkú gimnáziumi diákok 30%-a) és több mint 200 német (és 200 bunyevác) magyar nyelven tanult. Ez utóbbi (két) népcsoport egyébként is könnyen asszimilálódott a magyar relatív többséghez.

A gimnázium mellett a jóval gyakorlatiasabb, s a terület gazdasági adottságainak inkább megfelelő első középfokú mezőgazdasági iskola csak 1941–1942-ben nyílt meg Újvidéken, tehát új alapítású intézmény volt 2 osztállyal, 17 tanárral, döntően magyar ajkú diáksággal, kifejezetten abból a célból, hogy a kisbirtok gazdálkodásának kontinuitását biztosítsa. Gazdasági irányú képzést biztosított 3 ipariskola, 1 gépészeti-építészeti intézmény, 2 női ipariskola. A 3 magyar tannyelvű kereskedelmi középiskola szintén a középfokú oktatás gyakorlatiasabb, gazdasági oldalát képviselte. Itt is tanult 90 német, 66 szerb tanuló.

A líceumok és tanítóképzők közül 2 állami intézmény magyar tannyelvű volt, ezek mellé társult egy magyar tannyelvű római katolikus és egy német tannyelvű iskola. Ide sorolható még az óvóképző is és az újverbászi német nyelvű, alapítványi menhelyvezető-iskola.

1910-es adatokkal számolva a bunyevác lakosság (30 ezer fő) 20%-a járt valamilyen szintű oktatási intézménybe, akárcsak a magyarok esetében, a szerbek esetében ez 1-2%-kal alacsonyabb volt, ami magyarázható a magasabb oktatási szintekről való kimaradásuknak.

Az oktatás során hiány volt magyarul tudó oktatókban, ezért is hoztak anyaországiakat, másrészt a korábbi tanárok tevékenységét felülvizsgálták: így az óbecsei járás 53 délszláv tanárából csak 37 főt alkalmaztak újra, s ez még kifejezetten magas arány volt, mert az újverbászi állami gimnáziumban 1, a zentaiban 4 embert vettek át a 14-18 fős tantestületből, Szenttamáson pedig kettőt a 13-ból.³⁰

6. táblázat. Az oktatás feltételeinek mérőszámai a Bácskában 1942-ben

	iskola	osztály (terem)	tanár	diák	diáklány	diák/tanár	tanár/osztály	tanár/iskola	diák/osztály	diák/iskola
általános iskola	335	1444	2035	49800	48400	48	1,4	6,1	68,0	293
kereskedőtanonc-iskola*	3	9	24	300	***	13	2,7	8,0	33,3	100
polgári iskola	24	142	228	3052	3622	29	1,6	9,5	47,0	278
gimnázium	12	139	286	3780	1730	19	2,1	23,8	39,6	459
mezőgazdasági iskola	1	2	17	104		6	8,5	17,0	52,0	104
középfokú ipariskola	6	17	54	98	210	6	3,2	9,0	18,1	51,3
kereskedelmi középiskola	3	19	50	400	250	13	2,6	16,7	34,2	217
líceum és tanítóképző**	4			675	***			0,0		169
akadémia	1	2	27	97	16	4	13,5	27,0	56,5	113

*az iparostanonc iskolákat nem tartalmazza, ** az óvóképzőt és a menhelyirányító-képzőt nem tartalmazza,

*** a diákok száma az előző oszlopban összevonva

Forrás: Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. 356–370. o.alapján saját szerk.

Ha az oktatás egyéb (infrastrukturális) feltételeit vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az általános iskolákban az 1 tanárra jutó diáklétszám nagy volt, de jelentősen nem tért el a magyarországi átlagtól, az egy iskolára jutó tanárok száma sem volt lényegesen nagyobb, viszont jelentősen elmaradt a középfokú oktatási intézményekre jutó tanárok számától, s szintén problémás az egy osztályra (népiskolák esetében teremre) jutó diákok száma, ami teremhiányra utal. Így az alapfokú oktatás helyreállítása sikeresnek csak nagy általánosságban mondható. Különösen igaz ez egyes speciális esetekben: például az új székely telepítéseknel. Vajszkán 333 diákra 6 tanterem jutott, ami nem is volt olyan rossz arány, Hadikújfaluban viszont 292 gyerekre 2, Hadikszálláson és Hadikligeten pedig a 200 gyereket 1 tanár tanította, az is csak rövid ideig, mert megbetegedett. A székely telepések 26 iskolát kaptak, de a 4000 gyerek neveléséhez még 24 terem kellett volna, hogy az osztálylétszám ne haladja meg az 50 főt.³¹ Átlagosan a gimnáziumok diáklétszáma volt a legnagyobb, de ott kifejezetten jó volt a tanár–diák arány.

A polgári társadalom erősségét önszerveződési képességének foka mutatja meg: ide tartoznak a szellemi kultúrát (sajtó, színház) illetve a szabadidős tevékenységeket bemutató mérőszámok (sport). Mindezek regionális megoszlása a térszerkezet kiegyensúlyozottságáról (kiegyensúlyozatlanságáról) is tájékoztat, így alkalmasak egyes városok szerepének megítéléséhez.

Az időszaki sajtótermékek tekintetében a Bácska nem volt lemaradva az országos átlagtól: Bács-Bodrog megyében 40 lap jelent meg, a szomszédos Csongrádban 41, Baranyában csak 19, ráadásul e két helyen a lapkiadás a székhelyekre koncentráldott

(90% felett), nem úgy, mint Bács-Bodrog megyében. A periodikák közül 9 Újvidéken, 4-4 Szabadkán és Zomboron (a provinciális megyeszékhelyen, Baján viszont 5) jelent meg, de Apatin, Bácsszentiván, Magyarkanizsa, Topolya és Zenta is két-két lappal rendelkezett, Újverbász hárommal, Óbecse, Órszállás, Temerin 1-1-gyel. Szerb nyelvű lap vidéken országosan 3 volt. Érdekes módon az 1929–1933-as gazdasági világválság sem redukálta a lapok számát, sőt a növekedés az 1940-es évek elejéig folyamatos volt. Ezt követően viszont átlag 30-40%-os visszaeséssel kell számolni Magyarországon.³² Összehasonlításként 1942-ben Szegeden 32, Pécsen 18, Debrecenben 23, Miskolcon 15, Kolozsvárott 41 lap jelent meg, Érsekújváron, Rozsnyón, Egerben 4. A megyeszékhelyek tekintetében tehát érezhető a különbség a visszatért délvidéki, felvidéki területek és Csonka-Magyarország viszonyai között (Erdély esetében nincs így), de az egyéb városok tekintetében nem volt jelentős különbség.³³ Magyarországon ekkor 1380 periodika jelent meg, Bulgáriában 840, Romániában pedig 1690.³⁴

A társadalom önszerveződésének előrehaladottságát és a települések hierarchiában elfoglalt rangját mutatják a sportegyletek: nagy területe miatt Bács-Bodrog a 39 sportegyletével az előkelő 3. helyen tanyázott (Baranyában 9, Csongrádban 10, Hevesben 32, Békésben 47). Ráadásul csak 13 keletkezett 1921 előtt, a többi a jugoszláv éra alatt alakult. 1941 után 21 társulat újjáalakult, 9 szüneteltette működését, 9 változatlanul működött tovább. Szabadka a maga 17 sportegyesületével elmaradt a szomszédos, hasonló lakosságszámú Szeged (31) mögött, de a kisebb Pécsen (14) és Újvidéket (8) és a regionális központ Kolozsvárt (15) megelőzte. Zomborban 5 egyesület volt, ugyanannyi, mint Szatmárnémetiben vagy Ungváron, ami némi elmaradást jelent egy megyeszékhelytől/törvényhatósági jogú várostól. A korábban megyeszékhelyként funkcionáló Baja 8 ilyen egylettel rendelkezett.³⁵ A 2900 fős férfi és 500 fős női taglétszám is imponáló, bár a délvidéki sportegyletek viszonylag kicsik voltak (egyesületenként 100 rendes tag alatt) (Borsodban 21 egyesületben 4800 rendes tag volt, Esztergom megyében 3600 tag 18 egyesületben csoportosult, egyesületenként 200 fővel). A tagdíjat nem fizetőkkal együtt összesen 4800-an voltak tagjai sportegyesületeknek a Bácskában.³⁶ Szabadkában a férfi rendes tagok száma 1300, Szegeden viszont 4000 fő volt, s további 1500 nő is tagja volt az egyesületeknek. Pécsen 3400 férfi és 750 nő volt tagja sportegyesületeknek. Újvidéken 2000 férfi és 1000 nő, Zomborban 650 férfi sportolt egyesületi szinten. Szabadkán és Zomborban a nők alárendelt szerepe az egyesületi életben Újvidékkel, de akár Péccsel vagy Szegeddel összevetve is egy másfajta, tradicionálisan mezőgazdasági társadalmat és városszerkezetet rajzol ki (Szatmárnémetiben, Kecskeméten és Debrecenben is alacsony volt a nők aránya: 10% körüli, míg a „modernizálódó”, dinamikus városokban 20% felett). 1939–1941 között egyébként 20%-kal zuhant a sportegylet alapítási láz a behívások miatt, míg korábban a sportegyletek egyben a katonai szolgálatra is előkészítették, ennek köszönhető az alapítások megélékülése.

Míg az előbbi tényezők a lokális társadalom erejét reprezentálták, addig a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem mutatóinak vizsgálata a nemzetgazdaság szempontjából jelentős.

A mezőgazdasági helyzetről, a kisbirtok lehetőségeiről azért érdemes néhány szót szólni, mert a megyében a szezonális vándorlás jelentéktelen volt. Bács-Bodrog nem volt jelentős mezőgazdasági munkást kibocsátó, illetve fogadó térség (ennek részben anyaországtól való elzártsága is oka volt). Az 5000 vándormunkás fele érkezett csak más megyéből, 2500-an saját megyéjük területén találtak munkát, s 1100-an távoztak csak

más helyre, míg Fejérben 18000 fő volt a vándormunkások száma, közülük 16 ezer más megye területéről érkezett.³⁷ Egy elsőosztályú munkás mezőgazdasági órábéra 36-38 fillér, ami napi 280-380 fillért jelentett (napszámberként), egy másodosztályúé 26-27 volt Bácskában. Csak a Dunántúl északi részében volt ennél magasabb (400-450 fillér) a napszám július–augusztus során. Az idénymunkások (summások) esetében sem volt lényeges különbség: 200 kg gabona járt havonta egy első osztályú munkásnak.³⁸ A béresek viszont 2000 öl földet és 200 öl kertet kaptak, ami országosan a legtöbb: 25%-kal volt magasabb az átlagnál (Szegeden például 1600 öl volt, ami szintén magas), s összefügg azzal, hogy a jugoszláv érában is magas volt a béresek aránya. Mivel az ár magas volt, a béresek nagy száma ellenére nem beszélhetünk túlkínálatról, a birtokszerkezet valószínűleg igényelte a mezőgazdasági munkaerőt.

A következőkben a gyáripár, a kisipar és a kereskedelem nemzetgazdaságból való részesedését, fejlettségét, fejlődését vizsgáljuk meg a visszafoglalt Délvidéken.

A gyársűrűség a trianoni területen 4,4 gyár/100km² volt, a Felvidéken 2,2, Kárpátalján 0,7, Erdélyben 1,1, a Délvidéken pedig 2,8 volt. Ha a gyári munkások számát a lakossághoz viszonyítjuk, úgy a Délvidék 1,3%-a elmarad a trianoni 3,8%-tól (Felvidék: 1,1%, Kárpátalja 0,4%, Erdély 1,1%).³⁹

Délvidék kis részesedésnek és rossz mutatóinak részben természetföldrajzi adottságai, részben a jugoszláv politika volt az oka. Míg 1913-ban 27 ezer ipari munkást tartottak nyilván a területen, 1941-ben már csak 13,5 ezer munkást írtak össze. Bár a termelés 1913–1941 között nominálértéken 50%-kal nőtt, ennek nagy része az inflációból származott, olyannyira, hogy valójában 10%-os termelésesökkenést regisztráltak reáláron (170 millió pengő, illetve korrigálva 97 millió, ami viszont egy főre számítva mégis némi növekedést jelentett a létszámcsökkenés miatt). A gyárankénti termelési érték is csak 538 ezer pengő volt, szemben a magyarországi 1200 pengővel. (Ebből kiszámolható, hogy a Délvidéken 1941-ben 318 üzemet írtak össze).⁴⁰

7. táblázat. Az ipari üzemek számának és a tőke növekedése az egyes országrészekben (1941–1942)⁴¹

	Gyár (1941*)	Gyár (1942)	Növekedés db**	Növekedés	A befektetett tőke változása	Az ipari termelés növekedése nominálértéken	tőkearányos növekedés 1941–1942
Magyarország	5070 (5190)	5650	120	2%	-2%	+25%	127%
Délvidék	318	460	142	44%	-21%	+36%	172%
Dél-Felvidék	290	310	20	7%	+20%	+44%	120%
Észak-Erdély	600	660	60	10%	+9%	+33%	122%
Kárpátalja	90	130	40	44%	-10%	+44%	160%

* illetve az adott terület visszaszerzésekor

** Magyarország esetében a területgyarapodással szerzett növekedés nélkül

Forrás: Farkasfalvy Sándor: A gyáripár 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1942. 9. sz. adatai alapján

A gyárak száma 1942-ben Magyarországon 5650-re emelkedett, de az 580-as növekmény jelentős részét, 460 telepet, a visszafoglalt Délvidék szolgáltatta, a tényleges növekedés egy év alatt tehát kb. 120 telep volt (az összes mindössze 2%-a!). Összevetve a Délvidék gazdasági jelentőségét (460 ipartelep) a többi visszaszerzett területtel Észak-Erdélyben közel 600, Kárpátalján 90, a Felvidéken 290 telep volt a visszacsatoláskor. Azóta a Felvidéken 20, Kárpátalján 40, Erdélyben 60, a Délvidéken viszont egy év alatt 140 iparteleppel bővült a gyáripár termelése.⁴² Ez utóbbi érték különösen akkor jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy Dél-Felvidék területe akkora volt, mint a Délvidéké és lakosságuk is hasonló volt. Alapvetően elmondható, hogy a visszaszerzett területeken az ipari üzemek fejlesztése nagyobb ütemű volt, mint a trianoni területen.

Magyarországon a gyáripárban foglalkoztatottak száma 1942-ben 9%-kal nőtt, de ennek a növekedésnek több mint felét (megközelítőleg 30 ezer fő, 5,6%) a Délvidék visszaszerzése adta. Ez azt is jelenti, hogy egy év alatt valójában 17 ezer fővel nőtt az ipari foglalkoztatottság az országban. A munkanapok számának 4,7 milliós növekedése (ez 3,7%, az országos teljesítmény 128 millió nap volt) és 92,6 millió pengő alaptőke-növekedés (az országban összesen 2800 millió pengő, tehát a Délvidék részesedése: 3,3%) szintén kevés volt. Megjegyzendő ugyanakkor a délvidéki gyárakban átlagosan csak 45 ember dolgozott, míg a trianoni határokon belül 100 fő volt az átlagos üzemméret (Kárpátalja 60 fő, Felvidék 45 fő, Erdély 60 fő).⁴³ A visszacsatolt területeken ugyanis erősebben voltak képviselve azok az iparágak, melyek kisebb munkáslétszámmal dolgoznak: ilyen a téglaiipar, a fűrészipar, a malomipar és villamos-energia termelés. A Délvidéken a gyárak 16%-a tartozott az első csoportba (téglagyár), Csonka-Magyarországon 13%. A malomipar a Délvidéken az üzemek 17%-át képviselte, Csonka-Magyarországon 14% volt. A villamos-energia termelés esetén az üzemek részesedése 9, illetve 6,5% volt.⁴⁴

8. táblázat. A gyáripár általános jellemzői az egyes országrészekben 1942-ben fajlagos mérőszámok alapján

1941	Trianoni ország	Felvidék	%*	Kárpátalja	%*	Erdély	%*	Délvidék	%*	Összesen
Gyárak száma 100 km ² -en	4,4	2,4	55	0,7	16	1,3	30	2,8	64	3,1
Munkáslétszám 100 000 főre vetítve	3800	1460	38	650	17	1150	30	1330	35	2840
Befektetett átlagos tőke (1000 P, gyáranként)	550	406	74	430	78	225	41	290	53	490
Átlagos munkás- létszám gyáran- ként	89	58	65	66	74	54	61	42	47	80
Üzemórák szá- ma gyáranként	3320	3460	104	2440	73	2730	82	2740	83	3220
Teljesítőképese- ség lóerőben	480	340	71	178	37	212	44	230	48	430
Átlagos szénfo- gyasztás mázsá- ban gyáranként	15140	7400	49	3800	25	2440	16	5220	34	11950
Villamosenergia fogyasztás 1000 kWh-ban	266	344	129	75	28	55	21	50	19	210
Termelési érték gyáranként 1000 P	1230	890	72	500	41	500	41	540	44	1080

* a trianoni országrészhez viszonyítva

Forrás: Farkasfalvy Sándor: A gyáripár 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1942. 9. sz. 571. o.

Ráadásul a délvidéki gyárak nem voltak tőkeerősek: míg 1940-ben a trianoni határokkal számolt és a megnagyobbodott Magyarországon egy gyárra átlagosan egyaránt 535 ezer pengő befektetett tőke jutott, addig 1942-ben 571 ezer pengő volt ez az érték Csonka-Magyarország esetében, s 500 ezer pengő volt a Délvidék visszaszerzése után. A gyárak számával felszorozva ezt az értéket, egy év alatt országosan a befektetett tőke nem változott jelentősen. A Délvidéken a gyártelepeken a befektetett tőke átlagosan 21%-kal volt alacsonyabb, Kárpátalján 10%-kal, míg a Felvidéken és Erdélyben 20 és 9%-os növekedést lehetett mérni 1941–1942 között! Megemlítendő viszont, hogy a Délvidék visszaszerzésével az erőgépek esetében 60 ezer lóerővel, 4,5%-kal nőtt az ipar teljesítő-

képessége, ami viszont lakosságarányosan nézve mégis a Délvidék aluliparosodottságát jelenti, hiszen a lakosság a teljes lakosság 7%-a volt.

A villanymotorok esetében a Délvidék hozzájárulása 24 ezer lóerő volt, ami megint aluliparosodottságát hangsúlyozza (az országos 1,4 millió volt, a Délvidék részesedése tehát 2,5%!). Az üzemegységre jutó erőgép-kapacitás 270-ről 255 lóerőre esett vissza az egész ország területén 1942-re, miközben a trianoni országterületen 290 lóerőről csökkent 280 lóerőre az üzemenkénti kapacitás, a visszaszerzett területek tehát lehúzták az átlagot. A Délvidéken ugyanis egy üzemre 230 lóerő, Erdélyben 210 lóerő, míg országos átlagban 460 lóerő jutott.⁴⁵

A visszacsatolt területeken 1942-ben 2 millió mázsával csökkent a gyárak szénfogyasztása, míg az egész ország területén viszont 4,5 millió tonnás növekedést lehetett mérni. 1942-ben 100 millió kWh-val nőtt az üzemek villamosenergia-fogyasztása, ebből 19 millió esett a visszaszerzett Délvidékre, 7 millió kWh a többi visszatért területre, tehát a növekmény 3/4 részét a trianoni országterület teljesítmény-növekedése adta. A növekedés ellenére is alacsony volt a délvidéki gyárak összes villamos energia-igénye (az országos energiafogyasztásból, mely 1,3 milliárd kWh volt csak 1,5%-kal részesedett!). A délvidéki gyárak átlagos fogyasztása 1942-ben 40 ezer kWh volt, míg az országos átlag 250 ezer kWh-t tett ki, s a trianoni területen egy év alatt 267 ezer kWh-ról 283 ezer kWh-ra nőtt egy év alatt!

A gazdasági reintegráció tehát időt vett igénybe, igaz a kis fogyasztás előnye a kis költség volt: a délvidéki gyárak tüzelőanyag-igénye 14,5 millió pengőt tett ki (3,7%), nyersanyagigényük 150 millióra rúgott (4,5%, az egész országé 3,4 milliárd pengő volt), alacsonyabb, mint a terület vagy lakosság arányából következne.⁴⁶ A bérekben viszont nem volt jelentős különbség (54-56 fillér/óra).

Maga a gyáripari termelés országosan 7 milliárd pengőt tett ki 1942-ben, ami 25%-os növekedést jelentett az előző évhez képest (5,6 milliárd pengő), de ebből 5%-ot, 265 millió pengőt a Délvidék termelése jelentett, amely 1941-hez képest 70 millió növekedést mutatott. A Délvidék egy főre jutó ipari termelékenysége az országos felét érte el 1942-re (1 millió fő / 265 millió pengő vs. 13 millió fő / 6735 millió pengő). 1941-ben a Délvidék gyáripari termelése 171 millió pengő volt, míg Észak-Erdélyé 275 millió.⁴⁷ A délvidéki ipari termelés értéke így is 36%-os növekedést mutatott, a Felvidéken és Kárpátalján ez 44%, Erdélyben 33% volt, míg a trianoni határokon belül 22%-os. Azonban ezt a növekedést inflációval korrigálni kell. Valójában az országos, 20%-os növekedés reálértéken csak 8%-ot, a trianoni területen pedig csak 5%-ot ért el 1941–1942 között.⁴⁸ A termelés növekedését összevetve a befektetett tőke értékével 1941–1942-ben a Délvidék mutatta a legnagyobb fejlődést.

Magyarország számára Bács-Bodrog megye visszatérése a kisipar szempontjából is jelentős volt. A megye területén található 15700 kisipari üzem (a törvényhatósági jogú városok nélkül) az ipari üzemek 6%-át tette ki, ezzel 2. helyen állt a megyei rangsorban. (Beclsésünk szerint a többi délvidéki területen 3000-4000 kisüzem lehetett). A 3. helyen lévő Somogy részesedése 3,66% volt. A termelés értéke 1940-ben elérte a 100 millió pengőt, az ipari termelés országos értékének 5%-át, mellyel megint csak a 2. helyet foglalta el Pest-Solt-Pilis-Kiskun megye mögött, a 3-4. helyen lévő Jász-Nagykun-Szolnok és Zala megyék mindössze a termelés 2%-át adták. Ráadásul Bács-Bodrog az egy főre jutó termelési érték szempontjából is kiemelkedett, tehát kedvező arányszámait nem a megye nagy területéből következtek. A 6300 pengő/üzem előállított érték alig maradt

el Pest-Solt-Pilis-Kiskun megye 6700 pengős, Esztergom 7000 pengő/üzem értékétől. A sorban Bereg (6300 pengő/üzem) Nógrád (6100 pengő/üzem) és Gömör követte (5500 pengő/üzem).⁴⁹

Míg az országban 1930-ban egy kisüzemre átlag 4800 pengő termelési érték és 1,1 fő alkalmazott jutott, addig ez 1940-re 6000 pengőre és 1,5 főre nőtt.⁵⁰ Az üzemek száma 16%-kal nőtt a trianoni területen, az alkalmazottak száma 66%-kal, a termelési érték 50%-kal nőtt. A visszacsatlásoknak köszönhetően 35%-kal nőtt az üzemegységek száma, 29%-os volt az alkalmazottak számának növekedése és 25%-os a termelésnövekedés. A gyarapodásnak ez a mértéke az üzemek számában a kétszerese, az alkalmazottak és az előállított termékek értékét tekintve viszont csak fele a trianoni terület 1930–1940 közötti növekedésének.⁵¹

Szabadkán 1600, Újvidéken 1500, Zomborban 640 kisüzemet írtak össze. A Szabadkához hasonló lakosságú Szegeden 2800, a korábbi megyeszékhely Baján 1000 kisipari üzemet írtak össze 1940-ben, Pécssett 2000-et, a hasonlóan mezőgazdasági jellegű Kecskeméten 1500-at. A termelés értékét tekintve Szabadka 16 millió pengővel, Újvidék 15,5 millió pengővel, Zombor 5,5 millió pengővel részesedett. Szegeden ugyanekkor 29,5 millió, Pécssett 19 millió, Kecskeméten 21 millió pengő volt a termelés értéke. Az egy üzemre jutó termelés 1940-es értékét illetően Szabadka és Újvidék 10000 pengős, Zombor 8500 pengős értékkel rendelkezett, ami megegyezett Szeged és Pécs (10000) értékével, de Kecskemététől elmaradt. Végeredményben az egy üzemre jutó termelési érték nem tért el a magyar átlagtól.⁵²

Mind a kisipart, mind a kereskedelmet illetően a szomszédos törvényhatóságok közül Csongrád megye és székhelye mutatta a legnagyobb koncentrációt, Bács-Bodrogon 1942-ben kifejezetten alacsony volt a koncentráció, különösen annak fényében, hogy 4 törvényhatósági jogú várossal rendelkezett, míg Baranya és Csongrád csak egyfel.

Összevonva a kis- és nagyipart, az összes visszatért délvidéki területet tekintve az üzemek száma 20500 (7,8%) volt, megfelelve a lakosságárányos vidéki értéknek. A visszatért területek közül itt volt a legnagyobb az 1000 főre jutó üzemszám (20, míg Erdélyben 11, a Felvidéken 14, Kárpátalján 5,5 volt ez az érték), megegyezett a vidéki átlaggal (19). Az egy ipari alkalmazottra jutó termelékenység elmarad a dél-felvidéki érték mögött, de a többi visszatért területét meghaladta.

Az alkalmazottak létszámát tekintve ugyanakkor az 50 ezer fős létszám az összes 5,7%-át tette ki csak (tehát némileg kisebb, mint a lakosságárányosan elvárt érték), igaz a hasonló nagyságú Dél-Felvidéken ez 4%, míg a négyszer nagyobb és kétszer népesebb Észak-Erdély részesedése is csak 7,5% volt. A nagyiparban a Délvidéken 20 ezer ember dolgozott, az ipari termelők 40%-a, (ez kiszámolható az üzemek számából és az átlagos létszámból: 7–8. táblázat). Észak-Erdélyben 66 ezer ember dolgozott az iparban, 35 ezer a nagyiparban, 30 ezer a kisiparban, a Dél-Felvidék 35 ezer ipari munkásából 18 ezer volt gyáripari. Ebből következően a kisipar részesedése az ipari foglalkoztatottságból a Délvidéken volt a legnagyobb. Itt volt a legnagyobb az 1000 lakosra jutó alkalmazottak száma, mintegy 50 fő, messze meghaladva a többi visszacsatlolt terület értékét, és a Budapest nélküli vidéki átlagot is (41), ami arra utal, hogy nemcsak az üzemek száma miatt alakult így a helyzet, hanem az üzemméret is oka volt.

A Délvidék teljes ipari termelési értéke 330 millió pengő volt (5%), ugyanannyi, mint a nagyobb Észak-Erdélyé, s nagyobb, mint a hasonló nagyságú Dél-Felvidéké (270 millió, 4%), de a terület- és lakosságárányos országos átlag alatt maradt.⁵³ Végeredményben az

ipar szempontjából a termelési értéket, foglalkoztatott létszámot tekintve a Délvidék a legfejlettebb területekhez tartozott, ami meglepőnek tűnhet, ismerve a felvidéki és erdélyi bányák fontosságát. A délvidéki ipar azonban eltérő struktúrát mutatott ezektől, hiszen a nehézipar és bányászat elhanyagolható volt, iparszerkezetében inkább a trianoni Magyarországra (Budapest nélkül) hasonlított, így piaci helyzetét nem javította az impériumváltás.

9. táblázat. A kisipar és kereskedelem jelentősége és koncentrációja az egyes törvényhatóságokban 1942-ben

	üzem	termelési érték (millió pengő)	egy üzemre jutó érték	kereskedés	forgalom (millió pengő)	egy kereskedésre jutó érték	kereskedelmi alkalmazott	egy alkalmazottra jutó forgalom	1000 lakosra jutó üzlet	egy üzletre eső forgalom
Szabadka	1594	16	10000	534	25	47	1120	22000	5,3	47000
Zombor	640	5,5	8594	223	12,3	31	519	24000	7	47000
Újvidék	1472	15,5	10633	636	60	95	1913	30000	10,4	95000
Baja	1030	6,8	6600	394	18	46	672	26000	12,2	46000
Pécs	1987	19,5	9750	978	43	45	2016	21500	13,4	45000
Szeged	2785	29	10357	1190	54	46	2480	21600	8,7	46000
Kecskemét	1511	21	14000	665	37,3	41	1327	28000	7,6	41000
Bács-Bodrog	15743 (25%)*	98,8	6300	4119						
(40%)*	79,5 (65%)*	19	5200 (50%)	15000	5,9	19000				
Baranya	7556 (25%)*	24,7	3300	1627 (40%)*	36,8 (60%)*	23	1856 (55%)	18000	5,3	23000
Csongrád	2956 (45%)*	13,2	4500	1151 (50%)*	27,3 (70%)*	24	1420 (66%)	19000	7,1	24000
Magyarország	256 000	1866	7300	110100	5075	46	188000	27000	7,5	46000

* zárójelben a törvényhatósági jogú városok részesedése az adott megye összértékéből

Forrás: Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános iparstatisztika első eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 5–6. sz. 277. o. és 487. o. alapján módosítva

10. táblázat. Az összevont kis- és nagyipar regionális összetétele a visszatért területeken (1942)

	1000 főre jutó üzemegység	kis- és nagyüzem arányuk az országosból	nagyüzem	nagyüzem az összes üzemből	ipari alkalmazott	országos arányuk	kisipari	arányuk a régióban	termelés értéke (P)	országos arány (%)	egy ipari alkalmazott- ra jutó termelékenység	
Dél-Felvidék	14	15 ezer	5,3%	310	2,2%	36 ezer	4%	17 ezer	50%	270 millió	4%	7500
Észak-Erdély	11,5	29 ezer	11,2%	660	3,3%	67 ezer	7,5%	30 ezer	46%	316 millió	5%	4800
Kárpátalja	5,5	4 ezer	1,5%			8 ezer	1%			45 millió	0,7%	5500
Délvidék	20	20 ezer	7,8%	460	2,3%	50 ezer	5,7%	30 ezer	60%	328 millió	5%	6500
ország Bp-tel	19	263 ezer	100%	5650	100%	880 ezer	100%	462 ezer	53%	6581 millió	100%	7500

Forrás: Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános iparstatistika első eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 5–6. sz. 280. o. alapján saját szerk.

A kereskedelmet illetően megállapítható, hogy a trianoni országterületen 1930–1941 között az üzletek száma 55%-kal, az alkalmazottak száma 122%-kal nőtt (51 ezerről 80 ezerre, illetve 52 ezerről 116 ezerre). Ennek köszönhetően az egy üzletre jutott kereskedelmi alkalmazottak száma 1-ről 1,5-re nőtt. A megnagyobbodott országterületen 110 ezer üzlet, 187 ezer alkalmazott volt 5,1 milliárd pengő forgalommal. Így a kereskedelmi üzletek majdnem 75%-a, az alkalmazottak 80%-a és a forgalom 86%-a a régi országterületre esett.⁵⁴ Igaz ennek zöme, akárcsak az iparban, Budapest torzító hatásának tudható be. A visszaszerzett Délvidéken 5700 üzlet foglalkozott kereskedelemmel, az országos érték 5%-át képviselve, míg a négyszer nagyobb, kétszer népesebb Észak-Erdély részesedése 9,5%, Kárpátaljiáé 3,5%, a hasonló nagyságú és lélekszámú Dél-Felvidéké pedig szintén 5%. Egyenletes eloszlás esetén 7%-ot kellene várnunk a Délvidéken még Budapest kizárása esetén is (a trianoni országterület értékei alapján). Az alkalmazottak számát tekintve a Délvidék 9000 kereskedője ugyancsak 5%-ot képviselt, akár a Felvidék, Erdély 9%-kal részesedett, míg Kárpátalja 2%-kal. A délvidéki átlag megfelelt a trianoni országos átlagnak Budapest nélkül.

Az üzleti forgalom a Délvidéken 1940-ben (!) 173 millió pengő volt, ami az országos forgalom 3,5%-át jelentette, míg a Dél-Felvidéké és Észak-Erdélyé 4,7%-ot tett ki. A vidéki trianoni Magyarországhoz képest a Délvidék nem volt jelentősen alulreprezentálva. A Délvidéken egy üzletre 30 ezer pengő forgalom esett, Erdélyben 23, a Felvidéken 35 ezer pengő. A Budapest nélküli trianoni Magyarország értéke szintén 30 ezer pengő volt üzletenként. Az 1000 lakosra jutó üzletek számát illetően csak Kárpátalja és Észak-Erdély mutatott alacsonyabb értéket, mint a Délvidék (5,6).⁵⁵

11. táblázat. A kereskedelem regionális jellemzői 1940-ben

	kereskedés	országos arány	kereskedő	országos arány (%)	kereskedésre jut	egy üzletre jut (pengő)	összes forgalom	országos arány
Dél-Felvidék	5700	5	9000	5	1,6	35 000	200 000 000	4,7
Észak-Erdély	10800	9,5	16200	9	1,5	23 000	200 000 000	4,7
Délvidék	5700	5	9000	5	1,6	30 000	173 000 000	3,5
teljes ország Bp-tel	110000	100	187000	100	1,7	46 000	5 100 000 000	100

Forrás: Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános kereskedői statisztika első eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 9. sz. alapján

Ha a megyénkénti megoszlást vizsgáljuk, Bács-Bodrog a 2. volt az országban az üzletek és az alkalmazottak számát tekintve, 3. az üzleti forgalmat illetően (Vas megelőzte és Zala is megközelítette). Az egy üzletre eső forgalom szempontjából közepesnek volt tekinthető, Baranya, Bars, Békés, Csongrád, stb. is megelőzte. Ugyanez volt érvényes az 1000 főre eső üzletek számát illetően.⁵⁶ A Délvidék inkább nagysága, mint teljesítménye révén adott jelentős értéket a magyar nemzetgazdaságnak.

Újvidéken 630, Szabadkán 530, Zomborban 220 kereskedelmi üzlet volt, míg Baja 400, Pécs 980, Szeged 1200 kereskedelmi üzlettel rendelkezett, a mezőváros jellegű Kecskemét viszont csak 660-nal. Az alkalmazottak számát tekintve Zombor Bajával és Ungvárral (5-600 fő), Újvidék Péccsel és Szegeddel (1900-2400 fő), Szabadka Kecskeméttel (1200-1300 fő) mutatott hasonlóságot, noha Szeged lakossága nagyobb volt, mint Újvidéké, így az utóbbi nagyobb fajlagos teljesítményt mutatott. Ugyanez volt érvényes az üzleti forgalomra: Baja, Zombor és Ungvár (10-18 millió P), Szeged és Újvidék (55-60 millió), Szabadka és Kecskemét (24-27 millió P) hasonlítottak egymásra. Az egy üzletre eső forgalmat illetően Újvidék messze a legjobb értéket mutatta 95 ezer pengővel (Budapesté 118 ezer volt!). Zombor, Szabadka, Baja 46-47 ezer pengős értéke Kecskemét, Nagyvárad, Pécs, Miskolc, Szeged és nagyjából az országos átlag értékével mutatott hasonlóságot. A városokban az átlagos üzletméret 2 alkalmazott/kereskedés volt, ez alól a pezsgő életű Újvidék volt kivétel a maga 3 alkalmazottjával. Itt az egy kereskedésre jutó érték az országos átlag duplája, a megyei ötszöröse volt. Az 1000 lakosra eső üzletek számát tekintve Szabadka és Kecskemét igen alacsony értékeket mutattak (5-7), Szemben Újvidék 10 feletti értékével.⁵⁷ Az egy alkalmazottra eső forgalmat tekintve Újvidék és Kecskemét állt az élen. Vidéken, a törvényhatósági jogú. városok nélkül számított megyékben a kereskedések általában 1 alkalmazottal rendelkeztek.

Az eddigiek alapján kirajzolódnak a városi hierarchiaszintek a régióban: a Szeged–Pécs/Kecskemét – Hódmezővásárhely hierarchikus szintnek a visszavett Délvidéken az Újvidék–Szabadka–Zombor (Baja) felelt meg, Szabadka nagyobb népessége ellenére is, Újvidék volt a fejlettebb (Szabadkán a lakosság fele a mezőgazdaságból élt!), noha Zombor volt a megyeszékhely. A Bácska visszafoglalásával a magyar városhierarchia szerkezetében is javulások álltak be.

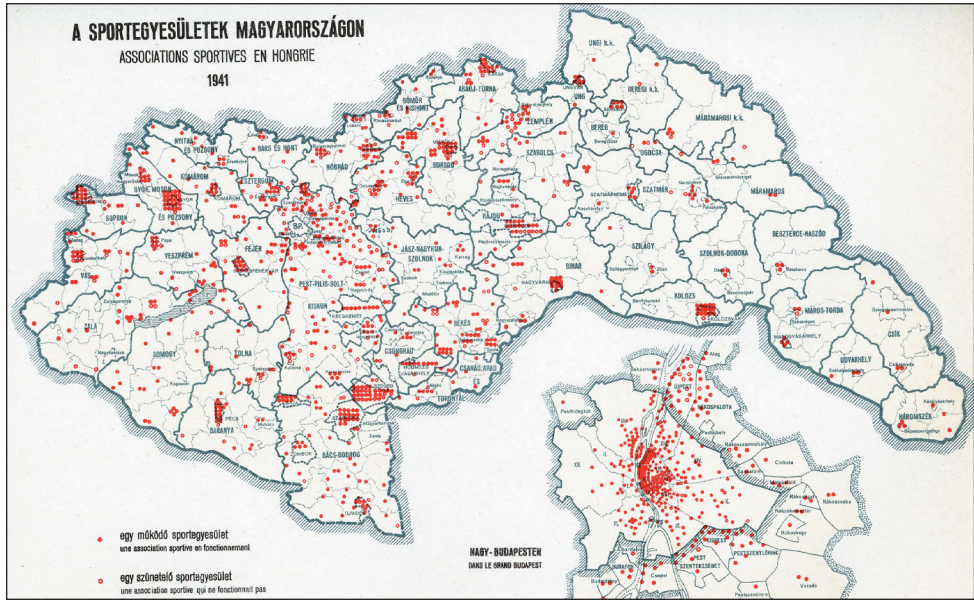
Összegzés

A Délvidék számára a magyar uralom tehát jelentős változásokat eredményezett, mégis állapotában bizonyos állandóság is megfigyelhető volt: a területet ért hatások jellegében alig, leginkább az irányokban és az érintettek körében állt be módosulás.

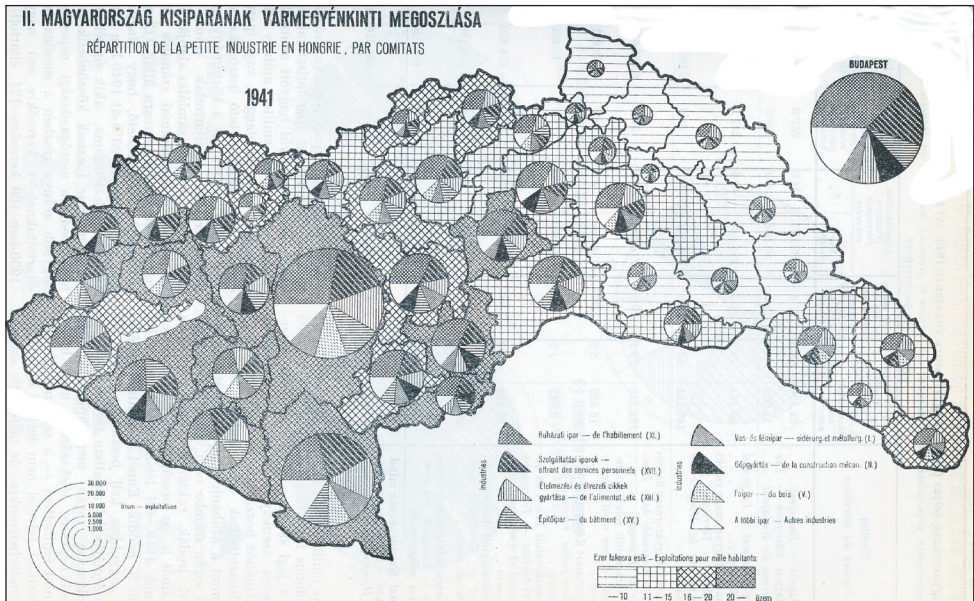
Délvidék 1920–1941	Délvidék 1941–1944
éléskamra	éléskamra
szerb (nem csak helyi) kolonizáció	magyar (nem helyi) kolonizáció
gazdasági centrum vs. társadalmi periféria	gazdasági félperiféria (frontier)
adóprés, elvonások repressziók	sarc, atrocitások, többletforrások juttatása
torzult piaci viszonyok – diszkrimináció, többlet elvétele	torzult piaci viszonyok – hadigazdaság, többlet elvétele
bürokratikus elnyomás (új elit)	bürokratikus elnyomás (új elit)

Jugoszlávia egykori legfejlettebb tartományából, éléskamrájából, s ugyanakkor a belső kolonizáció színteréből, egy hadigazdaságra átállított szintén frontier jellegű, mezőgazdaság dominálta országrésszé vált, mely továbbra is megmaradt a kolonizáció színterének, s nem mindig a helyi magyarok voltak a változások legfőbb haszonélvezői (földosztások célzottjai, bürokratikus-adminisztratív elit szerepe).

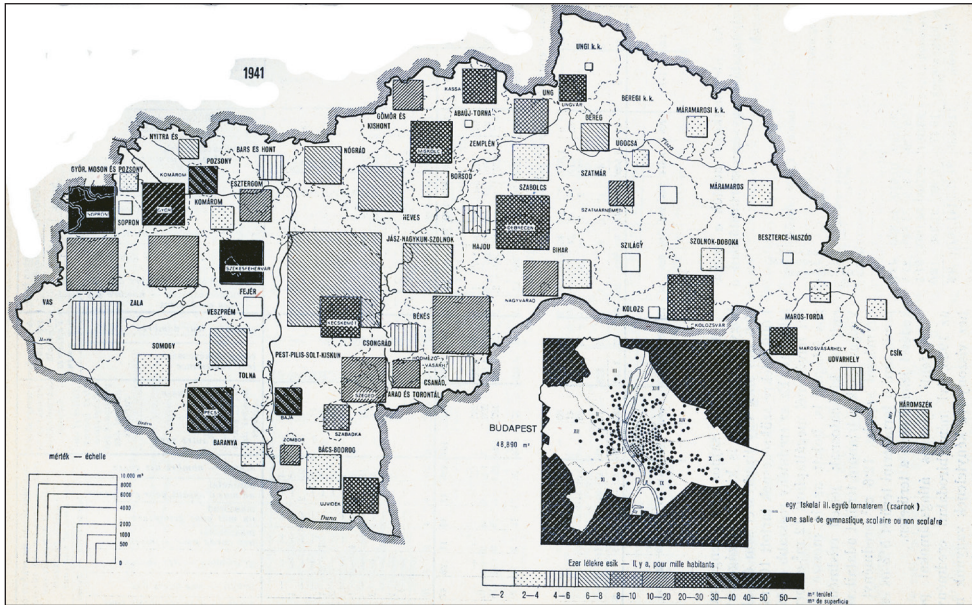
A Délvidék elveszítette gazdasági centrum jellegéből fakadó előnyeit (melyek a túl-adóztatás, elvonások/redistribúció, a földreform és a kolonizáció miatt inkább hátránynak voltak tekinthetők), viszont a magyar állam számára nemzetgazdasági szempontból már nem képviselt akkora értéket ipara és kereskedelme, a mezőgazdaságából eredő hasznok pedig nem érvényesülhettek. A magyar állam nagy pénzeket volt kénytelen befektetni a térség pacifikálásába és a közigazgatás megszervezésébe (például az 1300 tanár fizetése), a kolonizációba, a többi visszatért területhez viszonyított társadalmi-gazdasági fejlettsége miatt viszont a térség legalább nem jelentkezett hátráltató erőként.

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle, 1943. Melléklet

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 5–6. sz. 278. o.

Tornatermek Magyarországon. Forrás: Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 1. sz. 46. o.

Jegyzetek

- ¹ A demográfiára vonatkozó kötetet 1947-ben publikálták, de ezt a tematika miatt nem használtuk.
- ² Zomboron a bevonuláskor általános lövöldözés tört ki, Szőregpuszta–Temerin térségében fehér zászlót lobogtató szerbeket lőtték le a bevonulók. Az 5-10 fős igazolóbizottságok tevékenysége szintén nem növelte a lakosság biztonságérzetét, akárcsak a rögtönítélő bíróságok léte. A túlkapások közé tartozik, hogy a zombori zsidósággal 5 millió pengőt fizetettek, mert túl lojálisnak tartották őket a jugoszláv államhoz, hasonlóképpen 5 millió pengőt vasaltak ki a 4600 újvidéki zsidóból. Az összes szerb és baloldali lapot azonnal betiltották. A visszacsatolás miatt érzett nemzeti mámor a Délvidék egyes helységeiben sajátos formákat öltött. Zomborban például népünneplé keretei között temették el Jugoszlávia kopersóját. Szabadkán, Zentán nagy példányszámú röplapokon volt olvasható a Jugoszlávia számára kiállított halotti bizonyítvány, amelyet a „Budapest–Róma–Berlin temetkezési vállalat” állított ki. Lásd. A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken. Budapest, 2004. 162. o
- ³ Vajdaság. Szerk.: Nagy Imre. Budapest–Pécs, 2007. 125. o. és Domonkos László: Magyarok a Délvidéken. Budapest, 1992.

- ⁴ „Bácskának 1941 áprilisában a honvédség által történt birtokbavétele után néhány erőszakos csetnik-ellenállás erélyes letörésével sikerült viszonylagos nyugalmi állapotot teremteni. Ez azonban alig tartott hat hétig. A lábon álló gabona beérésével nap mint nap búzaasztagok, majd később kenderkazlak gyulladtak ki. Telefonvezetékek elvágása, vasútvonalak elleni merényletek mind sűrűbben ismétlődtek. ... Mindezek az események egységes irányításra, központi akarat érvényesülésére mutattak... Majd a Szabadka határában 1941. június végén elkövetett nagyobb arányú tüzeset tetteseit szerb egyetemi hallgatók személyében sikerült felderíteni. Az első tetteseket a szegedi polgári kir. törvényszék halálra ítélte, és ki is végeztette”. Horthy 1943. október 11-én újrainította az Újvidék-aktát, és 1943. december 14-én elkezdődött a hadbíróági eljárás „a legnagyobb mértékben sajnálatos és megbocsáthatatlan hatalmi túlkapás” (Horthy szavaival) tettesei ellen. Jól jellemzi az eljárás komoly szándékát a fenti idézet, amely részlet abból az emlékeztetőből, amelyet Horthy számára állítottak össze.) Lásd: Békés Márton: A Kovács-dosszié elé. Gondolatok egy csendőrsors töredékei felett. Vasi Szemle, 2007. 2. sz. Online verzió.
- ⁵ 1942. január 4–8. között Zsablyán 653, Csurogon 869, Óbecsén 168, Temerinben 47, majd később Mozsoron 195, Tündéresen 32, Dunagárdonyban 74, január 21–23-án Újvidéken 879 áldozattal. Békés szerint Szombathelyi Ferenc 1945-ös emlékiratában utal rá, hogy a maga részéről az elkövetők ellen a legsúlyosabb ítélet meghozatalát javasolta. A bíróság végül három honvédtisztet (Feketehalmy-Czeydner, Grassy, Deák) és egy csendőrtisztet (Zöldy, ekkor már százados) ítélte halálbüntetésre, 11 további csendőrtisztet (négy alezredes, öt százados, két főhadnagy) pedig 12-14 évig tartó fegyházbüntetésre. (A bírósági indoklás egyébként hűtlenség büntettségére hivatkozott, amit a tettesek a következőkkel követtek el: felsőbbbség félrevezetése, a karhatalmi erőknek az állam céljaival ellenkező felhasználása, törvénytelen ségek ki nem vizsgálása, az ellenőrzés elmulasztása, alárendeltek bünelkövetésre való buzdítása.) Teljesen egyet tudunk érteni Horthy és Kállay emlékezéseivel, amikor azt írják, hogy amikor Feketehalmy-Czeydner, Deák és Grassy, valamint Zöldy 1943. január 14–15-én – Albrecht főherceg birtokain keresztül – a Német Birodalomba szöktek az ítélethirdetés előtt, akkor saját bűnösségüket ismerték be. 1944 októberében, a nyilas-puccsot követően a négy újvidéki főbűnös visszatért Magyarországra, és a Waffen SS tisztjeiként, illetve vezérkari tisztként tevékenykedtek tovább. Ez világít rá arra a Kállay által odavetett mondatra, hogy elképzelhető, hogy az újvidéki razzia tulajdonképpen a németek által kiprovokált atrocitás volt, amely arra irányult, hogy megtörjék a szerb lakosság egy részének, valamint a magyar és német lakosság délvidéki együttélésének békés szándékát
- ⁶ Vajdaság. I. m. 126–127. o.
- ⁷ Tomasevich, J.: Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford University Press. 1955, 621.o.
- ⁸ Uo. A magyar állam 1941-ben zárolta a mezőgazdasági terményeket, s ettől kezdve központilag osztotta szét. Mivel a módszer nem vált be, 1942-ben beszolgáltatási kötelezettséget írtak elő, ami a szántóterület kataszteri jövedelmének minden aranykoronája után 50 kg kenyérgabonával volt egyenértékű, amelynek 20-20%-át kenyérgabonában és zsírban kellett leróni.
- ⁹ Délvidék, 1941–1944. Hazánkért, 2001. június. A vád szerint annak a Grossinger Károly gyógyszerésznek dolgoztak, aki Keresztes-Fischer belügyminiszter rokona volt
- ¹⁰ Vajdaság, 121. o
- ¹¹ Uo.
- ¹² Tomasevich: i. m. 289. o.
- ¹³ Uo. 306. o.
- ¹⁴ Uo. 306. o.
- ¹⁵ Uo. 349. o.
- ¹⁶ Moore, W., E.: Economic Demography of Eastern and Southern Europe. Geneva, 1945. 299. o.
- ¹⁷ Tomasevich: i. m. 316. o.
- ¹⁸ A leggyakrabban előforduló érték.
- ¹⁹ Uo. 554. o.
- ²⁰ Uo. 563. o.

- ²¹ Thirring Lajos: Természetes és tényleges népszaporodás a két legutóbbi népszámlálás közt a trianoni és visszacsatolt területeken. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 7. sz. 354–356. o.
- ²² A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió, kisebbség. I. m. 217. o.
- ²³ A. Sajti E.: Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941. <http://mek.niif.hu/01200/01275/>
- ²⁴ A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió, kisebbség. I. m. 254. o.
- ²⁵ Balogh Ányos: A délvidéki szellem kialakulásának tényezői. Délvidéki Szemle, 1943. november. 357. o.
- ²⁶ Uo. 356–358. o.
- ²⁷ Uo. 370. o.
- ²⁸ Uo. 363. o.
- ²⁹ Uo. 368. o.
- ³⁰ A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió, kisebbség. I. m. 243. o.
- ³¹ Uo. 218–235. o.
- ³² Elekcs Dezső: A szellemi kultúra, különösen az időszaki sajtó számbavételének problémái. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 4. sz. 169. o.
- ³³ Uo. 169–170. o.
- ³⁴ Uo. 166. o.
- ³⁵ Mike Gyula: Magyarország sportegyesületei 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 4. sz. 187. o.
- ³⁶ Uo. 189. o.
- ³⁷ Mozolovszky Sándor: Mezőgazdasági vándormunkások 1942-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 10–11. sz. 563. o.
- ³⁸ Nádújfalvy József: A gazdasági munkabérek. Magyar Statisztikai Szemle, 1942. 5–6. sz. 304–313. o.
- ³⁹ Farkasfalvy Sándor: A gyárpar 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1942. 9. sz. 564. o.
- ⁴⁰ Uo. 570. o.
- ⁴¹ A 7–11. sz. táblázatoknál az adatokat esetenként kerekítettük.
- ⁴² Farkasfalvy Sándor: A gyárpar 1942-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 10–11. sz. 570–576. o.
- ⁴³ Uo. 564. o.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Uo. 562. o.
- ⁴⁶ Farkasfalvy Sándor: A gyárpar 1942-ben. 576–577. o.
- ⁴⁷ Farkasfalvy Sándor: A gyárpar 1941-ben. 563. o.
- ⁴⁸ Farkasfalvy Sándor: A gyárpar 1942-ben. 578–581. o.
- ⁴⁹ Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános iparstatisztika első eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 5–6. sz. 277. o.
- ⁵⁰ Uo. 272. o.
- ⁵¹ Uo. 274. o.
- ⁵² Uo. 277. o.
- ⁵³ Uo. 280. o.
- ⁵⁴ Szalay Zoltán: Az 1941. évi népszámlálással kapcsolatban végrehajtott általános kereskedői statisztika első eredményei. Magyar Statisztikai Szemle, 1943. 9. sz. 480–481. o.
- ⁵⁵ Uo. 482. o.
- ⁵⁶ Uo. 487. o.
- ⁵⁷ Uo. 488. o.